

„Hazádnak rendületlenül...”

Vörösmarty francia vonzásokörben

A Szózat megírásának 180. évfordulójára

I. Angol, német, esetleg franciás irányultságú Vörösmarty világirodalmi érdeklődése? Nehezen tudnánk eldönteni. Míg a fiatalabb nemzedékről, Petőfiékről Jókai joggal vallhatta: „Mi franciák voltunk valamennyien”, addig mesterük, Vörösmarty klasszikus, egyetemes műveltségűnek mondható. Olvasmányai között egyaránt helyet kapnak a német klasszicizmus írói, Goethe majd Heine, az angolok, Shakespeare és Byron művei, de jól ismeri a franciákat is. Intelligenciájának köszönhetően azonban mindig ki tudja választani a követendő példaképeket. Háromszorosan összefüggő irányban fedezhetjük fel a franciák iránti vonzódását: esztétikai formálódás, ars poetica, a dráma műfaja, és mindez bizonyítható a szerkesztés, a levelezés és a tanulmányírás területén.

Vörösmarty a *Tudományos Gyűjtemény* főszerkesztőjeként legfontosabbnak a tudományos ismeretek bővítését, az olvasásra nevelést és az ízlésjavítást tartja. E felelősséget mélyen átérezve szól olvasóihoz: „Minden kornak megvan a hivatala: korunk tán nevelője lesz egy boldogabbnak, melyben a most kifejlődő lelkek tündökleni fognak.”¹ Az 1829-es *Külföldi Literatura* sorozatot úgy állítja össze, hogy helyet kapnak ott a franciák is. Pl. Barthélemy és Méry hőskölteményéről ő maga ír ismertetést, sőt fordít egy rövid részletet.² 1831-ben pedig a *Hazai Literatura* sorozatban Tessedik Ferenc dél-franciaországi útleírását mutatja be. A figyelemfelkeltő részletek idézése közben megjegyzi: az igazi magyar utazó „mindenütt figyelemmel járt s gondja a tudásra s hallásra méltóknak több ágazataira terjedett...”³ Míg a *Tudományos Gyűjtemény*ben válogatásai kissé ad hoc jellegűek, az *Athenaeumban* Bajzával és Toldyval együtt már tudatos koncepciót követ, a francia romantika legjobb íróit akarják bemutatni. Értékítélete segíti olvasóit a romantika megértésében. Pesten rendkívül nehéz dolga van. Legnagyobb fájdalom, hogy „Nincs ki írjon – nincs ki olvasson”. Ugyanakkor a cen-

MADÁCSY PIROSKA (1942) Szegeden tanszékvezető főiskolai tanár.

1 Vörösmarty: Az olvasókhöz. *Tudományos Gyűjtemény*, 1828, I, 4.

2 *Tudományos Gyűjtemény*, 1829. V. 111.

3 *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet. 1831, 105–115.

zúra éber figyelemmel őrködik. A lap indulásakor, a *Parainesis* közlése kapcsán írja Kölcseynek: „Mennyire következetlen, sőt mondhatni örülten szolgál itt kivált heti iratokra nézve, a censura. Minden moccanás zendülési jelenségnek, s minden a miben lélek van, veszedelmesnek tartatik. A tápláló mag kiirtatik s mi csoda, ha a megmaradó szalmát, alig a barmok eledelét, ember nem szereti?”⁴ Az ellenőrzés vonatkozik a filozófiára, a tudományokra s az irodalomra. A cenzor például legutóbb egy cikket teljesen kitörölt – egy a halálos büntetésről szóló „emberi, szelíd, tiszta” értekezést. Mert franciából volt! Vörösmarty nagy bölcsen még hozzát teszi – ez írásokat nem dobjuk el, eltesszük jobb időkre, s majd „szándékunk koronként szerencsét kísérteni”. A próbálkozások sikerrel járnak, amint az *Athenaeum* olvasata bizonyítja. A kor leghaladóbb francia íróival ismerkedhetünk meg a kötetekben: Béranger, Victor Hugo, Lamartine, George Sand. „Az újabb francia költészet mind tanulásra, mind követésre méltó!” – hangsúlyozza Vörösmarty 1837-ben.⁵ A tanulás először az ars poetica kiteljesedése felé viszi, a vezérváltó magatartást átveszi. Vörösmarty és Eötvös szinte egyidőben áll ki Victor Hugo mellett, bár Hugót hazájában is támadják. Vörösmarty, míg az új francia dramaturgiát támogatja, tulajdonképpen a klasszikus és romantikus elveket vegyíti, s kritikáját adja a túlbonyolított romantikus rémdrámának. Az *Athenaeum*ban 1837-től folytatásokban megjelenő *Dramaturgiai töredékek*ben foglalja össze nézeteit: egység és egyszerűség a cselekményben, harmónia a szerkezetben, akció és dikció egysége, gazdag és érdekes tárgy, költőiség és érthetőség a nyelvben, „a belső becs és irodalom legyen azon forrás, melyből a színi hatás ered!”⁶ Később részletesen foglalkozik mindezekkel a dramaturgiai problémákkal, különös tekintettel a nyelvre, a jellemekre, a témára, a cselekményre, a tragikumra, a verselésre. Példaként hozza, Hugo *Angelóját*, a *Neslei torony*⁷ Buridan kapitányát, Ponsard *Lucretiáját* és *A király mulat* főszereplőjét (Triboulet-t). Miközben Hugót és Shakespeare-t tanítja, fellép szinte minden szempontból a német szentimentális drámák ellen. S végső tanulságként hangsúlyozza a dráma erkölcsstanát, a színház „templom jellegét”, ahol fel kell lelnünk a művészi tisztultságot és a költői igazságot, mely „- ha a művészetben mindenkor szem előtt tartatik, már meg van, mit józanon kívánhatni: a műnek erkölcsi hatása”.⁸ Az *Athenaeum* és a *Figyelmező* köteteinek számos francia vonatkozását vizsgálva, 1837 és 1843 között mind az irodalmi, történelmi, filozófiai cikkek vagy a napi hírek rendkívül gazdag palettát mutatnak. S ki tagadná, hogy ehhez köze van

4 Vörösmarty Kölcsey Ferenchez. Pest, 13 Febr. 1837. Vörösmarty levelezése II, 247. levél. In *Vörösmarty összes művei*, 17. Bp., 1965, Akadémiai Kiadó, 98.

5 *Athenaeum*, 1837, II. félév, 2, 17–35. Már a *Tudományos Gyűjtemény*ben is próbálkozott a francia romantikusok bemutatásával: *Külföldi Literaturá*, 1830, XII, 119; 1831, I, 111.

6 Vörösmarty: *Dramaturgiai töredékek*. *Athenaeum*, 1837, I, 41–44. sz. 321–325; 343–347; 1837, II, 2–7. sz., 17–97.

7 Gaillardet-Dumas: *Neslei torony*. Ford. Csathó Pál. Bemutatják 1835-ben.

8 I. m. 101.

Vörösmartynak, persze Bajzával és Toldyval együtt?⁹ Vörösmarty a dráma népszerűségét az elméleti tökéletesítésen túl, más módon is szolgálja: színházi dráma-jutalmat javasol a magyar eredeti dráma legkiválóbb íróinak, mert a színház jövődjé a nemzeti dráma segítésén múlik. Nemzeti színház–nemzeti dráma-akadémiai bírálóbizottság és az írók megbecsülése – összefüggő folyamatot jelentenek. S talán jelenthetik az irodalom fellendülését, az irodalom polgárosulását.¹⁰ 1846-ban pedig Toldy Ferencnek „drámai társulat” alakítását veti fel, melynek szabályzatát is vázolja. Igényes társulat – válogatott tagokkal, akik a magyar drámai irodalom teljesebb kifejlését szolgálják.¹¹ A dráma műfajának ilyen mérvű pártolása természetesen Victor Hugo-hatást mutat Eötvösnél, Kazinczy Gábornál és Vörösmartynál is.

Vörösmarty a világirodalom általános hazai bemutatását lényegesnek érzi, de önálló válogatást és véleményalkotást szeretne. Ugyanakkor tudja: az írók még rossz kritikusok, nem elég érettek. Az Akadémia folyóirata, a *Tudománytár* a külföldi literatúrát nagyrészt idegen bírálatok kivonatában, fordításában ismerteti, s „így íróink s olvasóink hozzá (fognak) szokni, hogy örökké más feje után ítéljenek, a miből pedig sem dísz, sem haszon nem hárul a Társaságra” – írja Széchenyinek Vörösmarty 1832-ben.¹² A levél kritikus hangneme és részletes javaslattetele az Akadémiának szól, melynek lassú, elavult működésével és az irodalmi élet egészével Vörösmarty elégedetlen. Az író még most sem tud megélni írásaiból, ínséggel, közmegvetéssel, az élet gondjaival küszködik. Megbecsülés híján nem csoda, hogy a külföldiekkel összevetve íróink terméketlenek. Az írói szabadság, az írói jogok még hiányoznak, a kéziratok kiadásai késnek, és hol vannak a méltó honoráriumok? Az Akadémiai díjazást és jutalmazást – mint célirányos és fellendítő tevékenységet – Vörösmarty vitathatatlanul francia példára képzei el. A fordítások kellenek – de a kiválasztás és mérlegelés nagyon fontos –, nincs szükség a „fordító-gyárra”. Egyébként is mit akarunk kellő nyelvtudás nélkül? Eredetiben kell olvasni a műveket, csak akkor érhetünk el az európai irodalom egyidejű befogadásához. Fábián Gábor barátjával gyakran élcelődnek egymás nyelvtudásán, de csak azért, hogy buzdítsák egymást. „Engem most az anglo-mánia gyötör, minden dolgom az, hogy e nyelven való olvasásban készséget akarok magamnak ezen a télen szerezni. Azután majd papolok neked Shakespeare-ről, ne félj!”¹³ Tudjuk, Fábián Gábor később franciás lesz – hiszen Tocqueville *Demokrácia Amerikában* című művét fordítja majd magyarra, és levelezett is a francia íróval.¹⁴ Vörösmarty pedig Shakespeare-hez tér vissza, az örök forráshoz!

9 Vö. részletesebben Madácsy Piroska: *Francia szellem a magyar reformkorban*. Szeged, 1992, JGYTF, 167.

10 Vörösmarty: A színházi drámajutalomról. *Athenaeum*, 1842, II, 1–2. sz., 1–14.

11 Vörösmarty Toldy Ferenchez. Pest, 1846. febr. 1., 321. levél, *Vörösmarty levelezése*, II, 172–174.

12 210. levél, Vörösmarty Mihály Széchenyi Istvánhoz. Pest, 25 Dec. 1832, 43, *V. írói levelezése*, II.

13 190. levél, Fábián Gábor Vörösmarty Mihályhoz, 1831. in *V. levelezése*, II, 7, 8.

14 Lásd bővebben: Madácsy Piroska: *Francia szellem a reformkorban*. Szeged, 1992, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó.

Alapkonceptiója azonban a magyar és az európai távlat összehangolásának igénye, melyet valószínűleg ő valósít meg először.¹⁵ És ezért mindent elkövet – irodalomszervezésében, műveiben, leveleiben. Véleménye szerint az oktatás a legfontosabb – „mert a magyarosodás csak onnan ágazhatik a nemzet minden ereibe. Mi kevesek s rokontalanok vagyunk Európa nemzetei között, minden erőnk feláldozása kívántatik hozzá, hogy el ne borítassunk...”¹⁶ Széchenynek szóló leveleiben szerepel mindaz a tétel, amely a magyar kultúrát szolgálja. Ír a magyar játékszín építéséről, a Conservatorium ügyéről is, amelyről viták folynak az országgyűlésen: „Szenvedélyes, vak indulatok vezetik az embereket és nem az ügy iránti elkötelezettség!”¹⁷ Levelezését tovább vizsgálva, egyébként nehéz francia vonatkozásokra bukanni. Vörösmarty leveleiben sohasem ugyanaz, mindig más. Ugyanolyan rapszodikus hangulatváltozás jellemzi, mint verseiben. Brisits Frigyes szerint: nem klasszikus mértéktartás vezeti, a romantika vonul be ezzel a hanggal – s behozza az irodalmi nyelv és beszéd emberi teljességét...¹⁸ Csak itt-ott, vagy a hozzá írt levelekből, szűkszavúan, jelzésszerűen találtunk a francia vonzódásra bizonyítékot. Pl. Fábíán Gábor egyik leveléből – melyet a *Tudományos Gyűjtemény* indulása kapcsán váltanak – derül ki, hogy Rousseau ez időben közös példaképük és témájuk.¹⁹

A levelek egyik fontos tanulsága: a költő fontosnak tartja „elhagyatott nemzetünknek külfölddel való megösmertetését...” Pl. 1828-ban Fáy András meséit Londonba, a magyar könyvgyűjteménybe ajánlja Bowring számára, aki angol-magyar antológiát tervez.²⁰ A korabeli német kritikai folyóiratok már a század elején számontartják Vörösmartyt (a *Tündérvölgy* vagy a *Cserhalom* Tretter György német fordításában). Azonban a nagy német írók, így Goethe sem olvasta Vörösmartyt, mint ahogyan ez kiderül Toldy-Vörösmarty levelezéséből.²¹ Vörösmarty egyébként jól szórakozik Toldy berlini utazása kapcsán, s malíciózus megjegyzéseket tesz Goethére – aki olyan nagy ember, hogy nem csoda –, a mi kis magyar nyelvünkről és irodalmunkról „nem óhajt beszélni, tudósítani!”²²

Sajnos a franciák sem vesznek tudomást rólunk s Vörösmartyról a reformkorban, ha csak Liszt Ferenc reagálásait nem nevezhetjük franciának.²³ Érdekes és némi magyarázatot ad Teleki Sándor 1843-as Vörösmartyhoz írott levele:

15 Vö. Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom, világirodalom. Bp., 1961, Akadémiai K. In Tanulmányok, I. *Vörösmarty mai szemmel*, 403–405.

16 239, Vörösmarty Mihály Széchenyi Istvánhoz. Pest, Mart 1836. In *Vörösmarty levelezése*, II, 47–48.

17 I. m.

18 Brisits Frigyes: Bevezetés a jegyzetekhez. Vörösmarty levelezése, I. *Vörösmarty összes művei*, 17. Bp., 1965, Akadémiai, 299–300.

19 Fábíán Gábor Vörösmartyhoz. Világos, 9ber 1828. In *Vörösmarty levelezése*, I, 218–219.

20 132, Vörösmarty Mihály Romy Károlyhoz. Pest, 20 Jun. 1828. In *Vörösmarty levelezése*, I, 214.

21 155, Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz. Berlin, November 12. 829. In *Vörösmarty levelezése*, I, 244–245.

22 152, Vörösmarty Mihály Toldy Ferenchez. Pest, October 1829. In *Vörösmarty levelezése*, I, 240–241.

23 284, Liszt Ferenc Vörösmarty Mihályhoz. Krzinyanowitz, 1843. márc. 17. In *Vörösmarty levelezése*, II, 141.

Megbocsás'ón Ön ha e' sorokal alkalmatlankodom, de ön iránti forro tisztelem, és mély bámulatom mellyel ismeretlenül önnek mindég hodolék reménylem kimentenek 's nem tartand tolakodonak. –

Önnek költeményeit számtalanszor olvasván keblem érzé azt mit csak Shakespeare és Goethe képes lelkünkbe idézni: valahányszor ön' műveit bámulám mind annyiszor vágy gerjedt bennem önt személyesen tisztelni – de fájdalom – e' szerencsét mindeg nélkülözöm kellett. –

Liszt Ferenczel közelebi viszonyban és barátságban lévén, lefordítám neki – ha önnek költeményeit fordítani lehetne!! – vagy jobban próbálám lefordítani hozza intézet verseit, melyek az Atheneumba jelentek meg; nem célom nekem önnek hizelkedni <'s> hisz ön a' hizelkedesen feljul ál, de a' kibe csak leg kisebb szikra van az érzetnek, 's lelke nincs egészen eltompulva, annak elkel ragadtatva lenni azon magasztos eszméktől, mellyek ön' költeményeit diszitik. –

E'sorok célja nem egyéb mint ön iránti hodolatom kijelentese, mellyel önnek tisztelkedni kíván a távulbol

Gróf Teleki Sándor

Krzinyanowitz 17 Márc 1843.²⁴

Teleki is arról panaszkodik tehát – „ha önnek költeményeit fordítani lehetne!!” – azaz se németre, se franciára, se angolra, szinte lehetetlen visszaadni az eredeti szépségét. Ez lehet az oka annak, hogy Vörösmarty francia recepciója oly sokat késik? S szinte máig is csak morzsákban van jelen.

II. Ignacz Kont bibliográfiája néhány XIX. századi francia nyelvű Vörösmarty-fordításról ad jelzést: 1856. Kertbeny fordításai a *Daloskönyvecskében*; 1860. *A Szózat* fordítása prózában de Charencey tollából. Ugyancsak 1860. *A hontalan* Taillandier-től, majd az 1880-as években a *Gazette de Hongrie* több cikke Vörösmartyról versfordításokkal illusztrálva. Kont Ignác 1896-ban tanulmányt is ír Vörösmartyról.²⁵ E néhány, nyilván nem nagy feltűnést keltő, főleg folyóiratokban megjelent versfordításon kívül egyetlen önálló válogatásról vagy nagyobb mű fordításáról nem beszélhetünk. A centenárium évében vagy a XX. század elején vannak ugyan próbálkozások, de visszhang nélkül maradnak.²⁶

24 283, Teleki Sándor Vörösmartyhoz. Krzinyanowitz 17 Márc. 1843. In *Vörösmarty levelezése, II*, 140.

25 Kont, I.: Un poète hongrois: Michael Vörösmarty = *Revue de revues*, 15. janv. 1896.

26 *Fête de centenaire du poète hongrois M. V. présidée par M. Sully-Prudhomme*. – Conférence de a M. A. de Bartha. Paris, 1900, Libraire Plon. 40 p. (Kont Ignác bibliográfiájából). Ejury, Charles D.: *Poésies classiques hongroises*. Vol. II–V. Pozsony, 1904–08.

Kont, I.: *Etudes hongroises. Michele Vörösmarty (1800–1855)*. Paris, 1903, F. R. de Ruderval. 73 p. (Kont Ignác bibliográfiájából).

Gazette de Hongrie. Journal politique, financial et littéraire. Ce journal hebdomadaire fondé par A. Saissy ebben *Vörösmartyról* az 1880. évben, 1881. évben (Gyulai: *Elogie de Vörösmarty*.

Ezért meglepő az 1962-es nagy kísérlet, Gara László bravúrja, aki 15 francia költő fordításában mutatja be *A vén cigányt*.²⁷ S e költők közül egyetlen egy sem tud magyarul! Közismert, Gara mennyit küzd és tesz azért, hogy a franciákkal megismertesse a magyar irodalmat: Adytól Babitsig, Petőfitől Madáchig.²⁸ De Vörösmartyra irányítani a francia olvasóközönség figyelmét – igazán nem mindennapi cselekedet! Gara László bevezetésében elismeri, a franciák Vörösmartynak még a nevét sem ismerik, ezért szükségesnek tartja a költő, valamint a vers történelmi és személyes hátterének bemutatását. Részletesen szól a költemény formájáról – a magyar nyelv ritmusáról, amely annyira eltér a franciáétól. Aztán minden egyes költői tolmácsolást néhány szóval szellemesen kommentál, valahogyan éreztetve: egyik sem lehet tökéletes, de a kísérletek mind erre törekednek. Például Jean Follain ritmikus prózában fordít, hogy elérje a méltóságteljes tónust, Louis Guillaume szabadversben – hogy hű maradjon a tartalomhoz; Marcel Béalu a zeneiséget szeretné visszaadni – nem feltétlenül azonos szótagszámú sorokkal; többen az alexandrinust vagy a 10, ill. 11 szótagos jambusokat választják – pl. Jean Dupont vagy Jean Rousselot, Anne-Marie de Backer stb. Maximális formai hűségre törekszik Chaulot és Grosjean, akik még a sorok tagolására is gondot fordítanak. Pierre Emmanuel viszont rendkívül szimpatikusan bevallja – az első strófa után úgy érzi: lehetetlen ezt a költeményt lefordítani, mert a fordítónak nemcsak a formai, hanem a költői tudattal való azonosulásra is szüksége van. Ő pedig már nem hisz az emberiség megtisztulásában! S a kérdés persze önkéntelenül felmerül bennünk: vajon a többiek megértették-e Vörösmartyt? Vagy csupán többé-kevésbé megoldott feladat volt számukra *A vén cigány* fordítása.

A kötet kapcsán több magyar költő-műfordító, irodalomtörténész reagál a problémára. Garai Gábor ugyan lelkesedik a kötet megjelenésén, de konklúziója: Ki marad felül osztatlan sikerrel a küzdelemben? Vörösmarty minden bizonnyal.²⁹ Rónay György ünnepi érzéséről ad hírt, majd kétségeiről: A magyar nyelvet nem ismerő franciák „félelmetes ellenféllel vívtak és ráadásul fátyolon át úgy, hogy annak, akit le akartak győzni, sosem tapinthatták meg közvetlenül lüktető, meleg izmait”... Vajon megérezték a fordítók, hogy Vörösmarty nem a megszokott romantikus költő, megérezték-e senkihez sem hasonló modernségét? Rónay válasza – az egyértelmű **nem**, hiszen már a vers kezdetét a *Húzd rá, cigány!*-t

La poésie populaire des Magyars (avec de nombreuses trad.), az 1885. évben Vörösmarty: Orlay, nouvelle (suite en 1886). A. Saissy: *Causeries sur la littérature magyare; Le Parnasse magyar contemporain; Vörösmarty*, 1880.

Gyulai: *Eloge de Vörösmarty; La poésie populaire des Magyars* (avec de nombreuses trad.); la poésie lyrique des Magyars. 1881.

27 *Quinze poètes français présentent le vieux tzigane*. Par László Gara, collab. Gyula Sipos. Paris, 1962, Le Pont Traversé (*A vén cigány*).

28 Lásd bővebben: Gara László (1904–1966), a „lángeszű tolakodó” in Madácsy Piroska: *Magyar szellem európai vonzásokörben*. Szeged, 2014, Madách Irodalmi Társaság, 80–96.

29 Garai Gábor: *A vén cigány* franciául. *Kortárs*, 1962, 771–772.

lefordíthatatlannak tartja! Ugyanis honnan érthetné egy francia, mit jelent a „sírva-vigadás” attitűdje számunkra. A fordítások sorról sorra való összevetését, képi elemzését folytathatnánk, de nem érdemes. Rónay rézüméje: Sebaj, az a fontos, bemutatják végre Vörösmartyt a franciáknak és rajtuk keresztül talán a világnak.³⁰ Végül Somlyó György különös vállalkozásnak nevezi a kötetet. Könyvészeti ritkaságnak s pazarlásnak. Egy vers – ennyi fordításban? És a többi Vörösmarty-mű? Nem is a fordítások minősége érdeklí, hanem az oka: mi vagy ki készítette a francia költőket a Vörösmartyval való azonosulás „magasfeszültségű élményére”? A dicsőség Gara Lászlóé, aki valóban megszállottként szolgálta a magyar költészetet Párizsban a magyar és francia vers összehasonlító kutatásaival.³¹

S most egy személyes konklúzió: a 15 francia költő által bemutatott *Le vieux tzigane* kötete a vers francia fordításain kívül (olykor két változatban is) közli még Alain Bosquet utószavát, Vörösmarty portréját s a költeményt magyar nyelven. Mindez megjelent 180, azaz 180 példányban, közönséges papíron, valamint 26 példányban különleges papíron. A közel 200 példányt vajon hány francia vásárolta meg a Le Pont Traversé elnevezésű kiadótól, és ha mind a 200 példány el is fogyott, a francia olvasóközönség hány százaléka ismerte meg ezt az egyetlen magyar verset? Igaz lehetett-e Garai Gábor lelkesedése 1962-ben: „egy lassú folyamat eredményeképpen világszerte egyenlő esélyű versenytársként kínálhatjuk fel közhasznú értékeinket..., hiszen már a Szovjetunióban magától értetődően olvadnak bele az egyetemes kultúrába legjobb íróink...”³² Non comment.

Most, az újabb ezredforduló után, a XX. századra visszatekintve, kijelenthetjük: irodalmunk – így Vörösmarty – franciaországi recepciójáért talán a legtöbbet Aurélien Sauvageot tette. De nem mindig volt sikerélménye. Sauvageot már budapesti tartózkodása alatt, az Eötvös Kollégium tanáraként (1923–31) megértette, hogy a költészet a magyar irodalomban első helyre tehető, a magyar költők pedig szimbolikus szerepet töltenek be a történelmi sors formálásában. Első könyvében (*Découverte de la Hongrie*, 1937) figyelemreméltóan választja ki a magyar költők névsorát, akiktől később fordítani is fog: Vörösmarty, Petőfi, Babits, Mécs, Illyés és főleg – Ady. Itt azonban még meglehetősen banálisnak nevezhető kijelentésekkel beszél a magyar költészet funkciójáról. Hogy jobban megismerhesse ezt a költészetet – megtanul magyarul. Hagyatékában fellelhetők a magyar költészet klasszikusai Balassitól Illyésig. Versfordításai, amelyek megbújnak a kötetekben, bemutatják „találkozásait”, lelkesedését, később a magyar költészet megértő elemzését is.

30 Rónay György: *A vén cigány franciául*. Fordítók és fordítások. Bp., 1973, Magvető, 261–267.

31 Somlyó György: Egy különös vállalkozás margójára. In *A költészet évadai*. Magvető, 1963, Bp., 90–93.

32 Garai i. m. 771.

A kéziratok között – megrendítő élmény – megtalálható a *Szózat* teljes Sauvageot általi fordítása.³³ Azzal, hogy lefordította ezt a verset, sokkal többet tett egy egyszerű tolmácsolásnál. Megértette – mit jelent számunkra ez a vers: *L'appel au Hongrois*. A *Szózat* kézírata egy régi, Franklin Társulat által kiadott Vörösmarty-kötetben rejtőzött a 186. oldalon.³⁴ A *Szózat* fordítása már a magyar költő ars poeticájának teljes átéléséről beszél: egy magyar költő soha nem énekelhet csupán egyéni problémáiról, társadalmi, sőt kollektív szerepet kell vállalnia „a magyar történelmi tragikus sors függvényeként”.

Szózat (L'appel aux Hongrois)

A ta patrie, inébranlablement
Sois fidèle, ô Hongrois.
Elle est ton berceau comme ta tombe,
Elle t'abrite et te recouvrira.

Dans le vaste monde au dehors
Point n'est pour toi de place
Béni que tu sois ou battu du destin,
Ici tu vivras, tu mourras.

Cette terre où tant de fois,
Le sang de tes pères a coulé,
Toutes les appellations sacrées
Depuis mille ans y sont attachées.

Ici, se sont battues pour la patrie, du héros
Arpád les armées,
Ici fut brisé le joug servile
Par les bras de Hunyad

Liberté! Ici furent portés
Tes étendards sanglants
Ici sont tombés nos meilleurs fils
Durant le long combat.

33 Vö. részletesebben Madácsy Piroska: *Francia szellem a Nyugat körül*. Lettres Hongroises, Paris–Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998, 297–343. Sauvageot irodalmi hagyatéka az Aix-en-Provence-i Egyetem levéltárában található.

34 Vörösmarty lírai és epikai költeményei. Sajtó alá rendezte Gyulai Pál. *Lyrnai költemények*, I. Bp., Franklin Társulat.

Et parmi tant d'infortunes
Après tant de différends
Diminuée mais non pas brisée
Vit dans cette patrie, la nation.

Et toi, patrie des peuples, vaste monde!
Vers toi bravement elle s'écrie:
Mille ans de souffrances
Demandent de vivre ou de mourir.

Il ne se peut pas que tant de coeurs
Vainement aient versé leur sang,
Que dans l'amertume tant de poitrines fidèles
Se soient déchirées pour la patrie.

Il ne se peut pas que l'esprit, la force
Et une si sainte volonté
Vainement a consumé
Sous le poids de la malédiction.

Il viendra bien, il viendra
Un temps meilleur, vers lequel
La fervente prière languit
Aux lèvres des centaines.

Ou bien viendra, s'il faut qu'il vienne
La magnifique mort,
Où par dessus les obsèques
Un pays se dressera sanglant.

Et la tombe où sombrera [...]
Des peuples l'entoureront
Et des millions d'humaines
Auront aux yeux les larmes de deuil.

Soi fidèle inébranlablement
A ta patrie, o Hongrois.
Elle est ta vie et quand tu seras tombé
Elle couvrira ton tombeau.

Kijelenthetjük, úgy érezzük: e kezdetben csupán töredékben fellelt, majd teljes egészében kiegészült, publikálatlan fordítás nagyszerűen sikerült, eltalálta a vers eredeti muzsikáját, a romantikus képek víziószerű felvillantásával a ma-

gyar sors múlt-jelen-jövő képét a világ rendjébe illesztve. Talán a verscím nem igazán jó: *Appel aux Hongrois* – Felhívás a magyarokhoz? A *Szózat* tömörebb, kifejezőbb. De hogyan lehetne tolmácsolni franciául? Sauvageot a XIX. századi versek ismerete alapján megállapította: a költészet története a magyar civilizáció történetét tükrözi. Kölcsey *Himnuszát* is lefordította, legalábbis befejező szakaszát, és közli az *Életutamban*.³⁵

Dieu, prends le Hongrois en pitié!
Les désastres l'ont secoué.
Tends-lui ton bras protecteur,
Déchiré qu'il est depuis longtemps par le malheur.
Apporte-lui joyeuse année.
Ce peuple a déjà tout expié,
l'avenir comme le passé.

A Kölcsey–Vörösmarty–Madách–Ady-vonalat követve, akik a magyarság drámáját jelenítették meg számára, a nemzeti himnusz „balsors” megfogalmazását sem hagyhatta ki – francia fordításaiból. A fordítás mélyfúrása így jelenti múlt és jelen összekapcsolását.

Mint igazi nyelvész, Sauvageot azonnal felfedezi a magyar nyelv jellegzetes ritmusát.

Tehát, ha a fordító meg tudja érezni a magyar vers löktetését, meg is tudja azt érteni, már övé a vers. Mind a ritmus, mind a szavak értelmezésének „áthallása” nem használ a verseknek. A magyar költészet presztízsét vesztheti a franciáknál, hiszen olyan kevesen vannak, akik az eredeti magyar forrásokhoz fordulhatnak. Levonhatjuk a következtetést: csak az fordíthat magyar verset franciára, aki az eredeti szövegbe bele tudott mélyedni, hatolni. És mindez semmiféle „jóakarató” közreműködő segítségével sem lehetséges! Feltétlenül szükséges, hogy a francia fordító maga is jól tudjon magyarul. Egyébként versgyakorlattá, vagy... játékká válik az egész, hiszen olyan szavakkal áll szemben, melyek neki nem mondanak semmit. A legideálisabb megoldás olyan költőt találni, aki be van avatva a magyar nyelv rejtelmeibe. Hisz bűnös könnyelműséggel nem lehet közelíteni a műhöz... (Sauvageot itt nyilvánvalóan megkérdőjelezi Gara szerepét!) Sauvageot szól a francia fordítás nehézségeiről is: „Hosszan kell együtt élni egy szöveggel és annak szerzőjével, amíg belefoghatunk a franciára való átültetésébe – anélkül, hogy túlságosan elferdítenénk... Nem szabad figyelmen kívül hagyni természetesen az anyagból adódó nehézségeket, a lefordíthatatlan nyelvi akadályokat, amelynek erőltetése csupán karikatúráját adná egy műnek. Ennek különösen akkor van jelentősége, amikor éppen egy magyar nyelvű írásról van szó, mert ez a nagyon kulturált, évszázadokon keresztül finomított nyelv képes a végtelenségig megsokszorozni a gondolat kifejezésének változatait. És ezek a finomságok

35 A. Sauvageot: *Souvenirs de ma vie hongroise*. Budapest, 1988, Corvina, 36.

nem feltétlenül felelnek meg francia nyelvi szokásainknak és kifejezéseinknek, amelyet éppen annyira kimunkált a mélyreható irodalmi kultúra a századok folyamán. A francia fordítónak minden mesterségbeli tudására szüksége van, hogy franciára ültesse át – akár a legegyszerűbb, akár a legbonyolultabb mondatokat. És ez a nehézség a kiindulópontja a tudatlanságnak, amely jellemzi a franciákat a magyar irodalommal kapcsolatban, amely büszke lehet arra, hogy éppen olyan régi, mint a mienk.”³⁶

A fentebb idézett gondolatok is arról tanúskodnak: Sauvageot, mint fordító és mint nyelvész, minden erejével azért küzd: hogyan lehetne ledönteni a falakat, amely a magyar és francia nyelvet-irodalmat egymástól elválasztja, hogyan lehetne legyőzni a nyelvi nehézségeket. Bántja az az értetlenség, az a közöny, amely még mindig jellemzi a francia olvasóközönseget: nem ismerik a magyar irodalmat, annak kulturáltságát, gazdagságát. És keresi a megoldásokat tanítványaival együtt. Véleménye, „Magyarország nincs is olyan messze Franciaországtól, a magyar ember mentalitása közelít a franciához. Éppen olyan nyugati, mint mi. Latin gyökerekből táplálkozott, és soha, a legteljesebb összeomlás pillanataiban sem szűnt meg részt venni Európa szellemi életében...”³⁷ Sauvageot tehát rendkívül komolyan veszi a fordítás feladatát saját maga számára is, ezért nem teszi közzé sokszor versfordításait, így a *Szózat* fordítását sem.

Jean Rousselot *Szózat*-átírása azonban megjelent 1988-ban (1962-ben már lefordította), *Exhortation* címmel, melynek magyar jelentése „buzdítás, intés, serkentés” (a Sauvageot-szótár szerint). De hol van ez a *Szózat* eredeti jelentésétől? Sajnos, ha elolvassuk a vers francia nyelvű tolmácsolását, megértjük Sauvageot aggodalmait. Rousselot nem tudott magyarul, csak néhány kifejezést. A munkában Gara László segítette, aki nyers fogalmazást készített franciául, és a többbit rábízta a költőre. Ha csak az első két szakaszt idézzük, azonnal érezhető a ritmus bukdácsolása és a pontatlanság vagy az elnagyolás.

Exhortation

Reste fidèle à ta patrie,
Hongrois, c'est ton berceau.
De sa chair elle t'a nourri
Et sera ton tombeau.

Au vaste monde, ailleurs qu'en elle,
Pas de place pour toi.
A vivre et mourir là, t'appelle
Ton destin quel qu'il soit. [...] ³⁸

36 Jenő Tersánszky: *Martin Coucou*. Roger Richard fordítása. Bp., 1968, Corvina, *Sauvageot előszava*, 7.

37 I. m.

38 Vörösmarty-Egressy: *Szózat. A gondolatól a világhírig*. Budapest, 1988, kiadja a Hazafias Népfőnt. Exhortation, traduit par Jean Rousselot, 1962.

A szó szerinti fordításban nincs szó a rendületlen hazaszeretetről, csupán a hűségesről vagy az áldott, vagy bennünket sújtó sors kezéről, csupán arról a sorsról, mely helyhez köt a világban. Ugyanakkor a Sauvageot-fordításban felismerjük a megrendülés őszinteségét, Vörösmarty látomásköltészetének súlyosságát, a képek sodró lendületét. De Sauvageot tudott magyarul. Mindazt, amit Sauvageot felfedezett a magyar irodalom értékeiből, továbbadja követőinek: olvassátok és fordítsátok, hogy a francia közönség is megismerhesse az alapvető magyar irodalmi műveket. Így lehetséges, hogy nagyszerű Ady-, József Attila-, Petőfi-, Vörösmarty-, Arany- és Madách-fordítások születnek majd – Sauvageot irányításával. Nemcsak ötleteket ad a fordításra, de felügyeli a munkát, kritizálja és javítja, kapcsolatban marad tanítványaival Aix-en-Provence-i nyugdíjas éveiben is.

Sauvageot legkedvesebb tanítványa, mi több, barátja kétségkívül Roger Richard (1917–2000), költő, drámaíró, rádiókritikus, fordító.³⁹ Roger Richard kedvelte a nehéz feladatokat, és szívesen követte mestere koncepcióját. Be kell mutatni a francia közönségnek a legjobb magyar írókat és műveiket, amelyek speciálisan „magyarok és ugyanakkor – európaiak”. A XIX. századi magyar emberiség-költemények világirodalmi színvonalúak, de senki sem ismeri őket – hiszen magyarul íródtak. Nos, a fordítás majd segít.

Roger Richard lefordítja a *Csongor és Tündét* és *Az ember tragédiáját*. A Vörösmarty-mű fordítása 1980-ban jelenik meg. A Sauvageot-hagyaték dedikált kötete Richard hálájáról és ragaszkodásáról tanúskodik. *Histoire du prince Tchongor et de la fée Tünde*, magyarról fordította Roger Richard. Paris, 1980. Franciaországi Orientalista Publikációk. Jean Gergely előszavával. „Aurélien Sauvageot professzornak, megkülönböztetett és nagyon hálás tisztelettel, tanítványától: Roger Richard-tól, 27. 11. 80.” Richard Sauvageot-követő fordító mind módszereiben, mind a választásait illetően. Valószínűleg azért választotta Vörösmarty művét, mert ezt a magyar romantikus költőt becsülte leginkább Sauvageot. Versfordításait kéziratok között hagyta, nem publikálta. Vajon felolvasta-e egyszer is tanítványainak pl. a *Szózatot*, a hangzatos nyelvű, zeneszerű ódát? Vagy csak Roger Richard hallhatta tőle barátként és tanítványként? A válasz mindkét kérdésre lehet: igen. Ugyanis Richard folytatta mestere elképzeléseit, elfogadta a nehéz feladatot – a Vörösmarty-fordítást franciául. „Versben fordítottam a *Csongor és Tündét*, melynek folyamán találkozhattam egy csodálatos művel, melynek minden sora, még a drámai dialógusok folyamán is mély és igaz, formailag tökéletes költészettel volt teljes”⁴⁰ – vall e feladatáról levelében R. Richard. Gergely János nyelvész, zenetörténész, Sauvageot barátja és kollégája, előszót ír a mesedráma-fordításhoz, amelyben bemutatja Vörösmartyt a francia közönségnek. „Ha a költők hercege címet odaítélték volna valakinek a XIX. század első felében, ezt a címet

39 Roger Richard-ról, a Madách-fordítóról már megjelent részletesebb tanulmány a *Hitel*-ben: Madácsy Piroska: „A magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer”. *Hitel*, 2014/1, 105–113.

40 Roger Richard Madácsy Piroskának, Párizs, 1998. jún. 15.

minden vita nélkül Vörösmarty Mihály érdemelte volna meg. Senki soha nem fogalmazta meg a haladásba és az emberi kreativitás maradandó értékeibe vetett hitét olyan fennkölt, kifinomult és férfias nyelvi eszközökkel, mint ő. Megalkotta a maga sajátos költői nyelvét – jelenti ki Kodály Zoltán élete végén a svájci rádió adásában. Megjegyzése egyáltalában nem túlzás. Hozzátehetjük, hogy ez a nyelv számunkra olyannak tűnik, mint egy »magányos szikla«, amely megveti a középszerűséget, a hagyományt és a képmutatást. Dehát nem ez minden költői mű alapja, mely érdemes a »költészet« névre?”⁴¹

Roger Richard mint francia költő tehát felfedezi a magyar nyelvet. Erről az élményéről 1947. március 10-én egy rádiófelvételen vall először, *Magyarország lelke* címmel. A vallomás lényegét elküldi 1947. október 3-án kelt levelében Madácsy Lászlónak, a „francia költők barátjának” a *Le voyage interdit* című verseskötetével együtt.⁴²

Idézzük most ezt a vallomást magyarul:

„Egy francia költő, a magyar nyelvvel való első találkozásakor, minden kíváncsiságát kielégítő, bámulatra méltó forrásra talál.

Amikor francia költészetünk egy évszázad óta minden erővel tisztítani és egyszerűsíteni akarja a nyelvet, amikor arra tesz erőfeszítést, hogy széttörje egy nagyon szigorú konstrukciójú mondatban merev sémáit, akkor a magyar esetében szembetaláljuk magunkat egy olyan nyelvvel, amely születésétől fogva rendelkezik mindazzal a zenei és rugalmas eszközzel, amelyet a francia költő hiába képzel el magának.

A kifejezés tömörsége, amelyre a mai francia költészet törekszik, és ami elbizonytalanítja a klasszikus iskolai műveltséggel rendelkező publikumot, ez a tömörség, amely csak rövid ideje tűnik a költői nyelv eszenciájának, és szembehelyezhető a próza demonstráló és elemző stílusával, ez a tömörség a magyar költészetben a legspontánabb, legtermészetesebb állapotában van jelen, és következik magából a magyar nyelv egységbe foglaló karakteréből, amely nem ismeri a franciára jellemző zsúfolt nyelvsajátosságot teremtő eszközszavakat.

A magyar nyelvnek ez a természete a mondatban rendkívüli hajlékonyságával vegyül, amelynek egyetlen szabálya: a kedélyre hatás közvetlensége, ez teszi a nyelvet végtelenül alkalmassá a költői kifejezésre.

Ennyit a nyelv lelkéről.

Ami a formát illeti, az is meglepetés. A magyar előadásmódjának a hosszú és rövid szótagok kombinációja, a kezdeti hangsúlyos szótag ad olyan sajátos ritmust, amelyhez a franciában nincs hasonló. Mi több, jellemzi az alliteráció és az asszonánc, amelyet nálunk a szimbolizmus összes újdonságával mostanában hódított csak meg. A magyar hangtant a magánhangzók harmóniájának játékszabályai igazgatják.

41 Vörösmarty: *Histoire du prince Tchongor et de la fée Tünde*. Ford. Roger Richard, Gergely János előszava. Paris, 1980, Publ. Orient. de France, 8, 9.

42 Madácsy László irodalmi hagyatéka, Szeged (a család birtokában).

Mindezek a jellegzetességek a magyar nyelvet ritka minőségű költői hangszerré formálják, amelyen a magyar költők kiválóan játszanak. Végtelenül sajnálatos, hogy ennek a nyelvnek a nálunk majdnem teljes ismeretlensége megakadályozza, hogy a francia közönség is átélje ezt az élményt, mert a francia és a magyar nyelv sajátosságainak összeférhetetlensége szinte lehetetlenné teszi a magyar költemények franciára való fordítását.”

Változott-e azóta a helyzet? Bizonyára. Roger Richard e vallomása kétségkívül Tragédia-fordításának erőfeszítéseire köthető, és különleges a maga nemében. Elárulja, miért ülteti át a művet inkább prózában. 1998. jún. 15-én írt levelében így beszél minderről: „Alig emlékszem már erre az 1947-es levélre, amit Édesapjának írtam. Amit mondtam ekkor – a magyar vers – francia fordításának lehetetlenségéről talán a korszak reménytelenségéből is adódott. Az évek múlásával és komoly erőfeszítésekkel, munkával lehet, hogy elfogadható módon sikerült lefordítanom anyanyelvemre néhány magyar költőt, akikkel különösen rokonszenveztem: Adyt, Radnótit (akit elsőként fordítottam Franciaországban 1946-tól), Szabó Lőrincet, Illyés Gyulát... És Vörösmartyt.”⁴³

Tehát később versben is tolmácsol franciául, mint a *Csongor és Tünde* is bizonyítja. A fordítás módszereinek, elveinek tekintetében sokszor vitázniuk kell Rousselot-val, Gara Lászlóval. De Sauvageot már túl idős ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjon. Aix-en-Provence-ban elszigetelve érzi magát, és egy kicsit elégedetlen tanítványaival. Egyedül van, és még annyi, de annyi tennivaló volna:

„Kedves Barátom! – írja Bajomi Lázár Endrének. – Bocsásson meg, hogy legutóbbi levelére annyi késéssel válaszolok! Bizonyára nevetségesnek tűnik részemről, hogy túlzott elfoglaltságra hivatkozom, de – ez az igazság. Tanítványaim nem könnyítik meg számomra azokat a feladatokat, amelyeket egész életemen keresztül magamra vállaltam. Hagynak, boldoguljak teljesen egyedül a magyar, finn és más publikációk recenzióírását, véleményezését illetően. Íme tehát 60 éve, hogy magamra vállaltam a feladatot: felhívni a figyelmet azoknak az országoknak a tudományos és irodalmi munkáira, amelyeknek nyelvével foglalkoztam, s tudja már, milyen helyet foglal el ezeknek a sorában Magyarország. Ezúttal is meg kell állapítanom: hogy egyedül vagyok a kulturális kihívásokkal szemben, mert nélkülem csak az újabb amatőrök szolgáltatnának információt...”⁴⁴

Mégis, a magyarok igaz barátjaként hűséggel és töretlen erővel folytatja miszsióját, sőt kész arra, hogy azt betetőzze: a *Magyarországi életutam* megírásával, utolsó századvégi üzenetként – magyaroknak, franciáknak.⁴⁵

Roger Richard, Jean-Luc Moreau, Bernard le Calloc’h, valamilyen módon Rousselot is, a magyar irodalom XX. és XXI. századi franciaországi terjesztői,

43 Roger Richard Madácsy Piroskának, Párizs, 1998. jún. 15.

44 Sauvageot levele Bajominak, 1983. április 10. Sauvageot kiadatlan levelei Bajomi Lázár Endrének. Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára, Budapest.

45 Sauvageot: *Magyarországi életutam*. Bp., 1988, Európa.

mind Sauvageot-tanítványok. Még a mesterüktől elsajátított értelmiségi magatartást képviselik, az elkötelezett polihisztor-magatartást, akik célt látnak maguk előtt, és műveltségüket azért szerzik, hogy használjanak annak a közösségnek, amelyben élnek. De hol vannak az ő tanítványaik? Sauvageot pesszimista volt a folytatást illetően. Sajnos, igaza volt.⁴⁶

VÖRÖSMARTY MIHÁLY MŰVEI FRANCIA FORDÍTÁSOKBAN ÉS TANULMÁNYOKBAN

Könyvek

- Harlez, C de: *Poésies hongroises*. Louvain, 1895, J. B. Istas.
Fête de centenaire du poète hongrois M. V. présidée par M. Sully-Prudhomme – Conférence de a M. A. de Bartha. Paris, 1900, Libraire Plon. (Kont Ignác bibliográfiájából).
- Ejury, Charles D.: *Poésies classiques hongroises*. Vol. II-V. Pozsony, 1904–08.
- Kont, I.: *Etudes hongroises. Michele Vörösmarty (1800–1855)*. Paris, 1903, F. R. de Ruderval. (Kont Ignác bibliográfiájából)
- Quinze poètes français présentent le vieux tzigane*. Par László Gara, collab. Gyula Sipos. Paris, 1962, Le Pont Traversé (A vén cigány).
- Vörösmarty Mihály: *A une reveuse = Poétesses hongroises*. Trad. de P. V. Lebourg. Paris, 1929, Massoni (A merengőhöz).
- Vörösmarty, M.: *Histoire du prince Tchongor et de la fée Tünde*. Trad. Roger Richard. Paris, 1980, Publ. Orientales de France.

Cikkek (Kont, I. bibliográfiájából)

- Bernard, Thalès C. r. sur une traduction des poésies de Vörösmarty par Kertbeny, sur le Livre de chant pour le peuple hongrois (Daloskönyvecske, 1856) 1857.
- Charencey, H. de: Appel à la Hongrie = *Revue orient et américaine*. 1860. t. IV. p. 215–218 (Trad. en prose du Szózat de Vörösmarty).
- Vörösmarty M.: Ofrère, Toi qui t'en vas. Trad. par Saint-René Taillandier. Paris, 1860 = *Revue des deux Mondes*, tom. 29. p. 112 (A hontalan).
- Gazette de Hongrie. Journal politique, financial et littéraire. Ce journal hebdomadaire fondé par A. Saissy. Ebben Vörösmartyról az 1880. évben, 1881. évben: (Gyulai: *Eloge de Vörösmarty. La poésie populaire des Magyars* (avec de nombreuses trad.), az 1885. évben Vörösmarty: *Orlay, nouvelle* (suite en 1886). A. Saissy: *Causeries sur la littérature magyare; Le Parnasse magyar contemporain; L'Amour de Toldi* (analyse et traduction d'un chant); Vörösmarty, 1880.
- Kont, I.: Un poète hongrois: Michael Vörösmarty = *Revue de revues*, 15. janv. 1896.
- Gyulai: *Eloge de Vörösmarty; La poésie populaire des Magyars* (avec de nombreuses trad.); *La poésie lyrique des Magyars*, 1881.

46 A cikkben szereplő francia szövegek fordítója a tanulmány szerzője.

Hazai könyvekben a fordításokról

- Rónay György: A vén cigány franciául = R. Gy.: *Fordítók és fordítások*. Bp., 1973, Magvető, 261–267 (15 francia fordításról).
- Somlyó György: A költészet évadjai. Bp., 1963, Magvető, 360–364 (A vén cigány franciául).
- Szávai János: Vörösmarty Mihály = Sz. J.: *Introduction à la littérature hongroise*. Paris–Bp. 1989, Maisonneuve-Akad. K., 58–65.
- Somlyó György: Egy különös vállalkozás margójára = S. Gy.: A költészet vérszerződése. Bp., 1968, Magvető, 90–93 (A vén cigány francia fordításairól).
- Szózat. A gondolatól a világhírig. (Összeáll. Radó György.) Bőv. kiad. Bp., 1988, Hazafias Népfront (A Szózat fordítása 24 nyelvre).
- Waldapfel József: Le grand poète hongrois du romantisme, M. Vörösmarty = W. J.: *A travers siècles et frontières*. Bp., 1968, Akad. K.

Hazai cikkek a fordításokról

- Bartha Sándor: „A vén cigány” francia változata. = *Akad. Ért.* 1907, 677–680.
- Garai Gábor: A vén cigány franciául. = *Kortárs*, 1962, 771–772, u.a. Garai Gábor: *Eszköz és eszmélet*. Bp., 1965, Szépirodalmi, 281–286.

